

İslam incəsənəti tarixində "Məntiq ət teyr" əlyazması

Aysel İsrafilova

E-mail: israfilova95@gmail.com

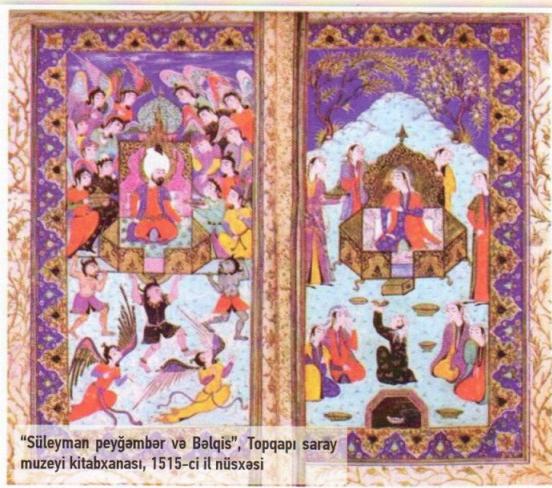
İslam incəsənəti tarixində özünəməxsus yeri olan və bəzi nüsxələrdə adı "Məqaləti türəy", "Məqaməti türəy", "Tüyurnamə" kimi qeyd edilən və nüsxələr arasında fərqlər nəzərə alınara-sa, sayı 5000 beytə çatan Fəridəddin Əttarın "Məntiq əl teyr" əsəri 31 hissə olaraq rəməl bəhri ilə yazılmış təsəvvüf məsnəvisidir. "Məntiq əl teyr" fars dilindən tərcümədə quş dili və ya quş diliylə mənasını verir. Əsər hamd, tövhid, minacat, mədh və dörd xəlifa ilə əshəbin tərifindən ibarət bir giriş, ardından isə məsnəvi şanapipiyə salamlı başlayır və 583-cü il rəcəb ayının 20-ci günü (25 sentyabr 1187-ci il) tamamlandıqı qeyd edilən bir xətim ilə bitir.

Tədqiqatçı Hellmut Ritterin fikrinə görə, Fəridəddin Əttar bu əsəri yazarkən İmam Qazalının XII əsrədə həm arab, həm də farsca yazdıgı "Risalat üt teyr" əsərindən bəhrələnib. Hal-hazırda bəzə malum olan əlyazmanın ən dəyərli iki miniatürlü nüsxələrindən biri İstanbulda Topqapı muzey kolleksiyasında, digəri isə Nyu-Yorkda Metropolitan muzeyində saxlanılır. "Qurani-Kərim"də də adı keçən (Nəml surəsi) "məntiq əl teyr" ifadəsi Əttardan öncə İbn Sina, Xaqani, Məhəmməd Qəzali tərəfindən də istifadə edilmişdir.

Təsəvvüf ədəbiyyatının başlıca əsərlərindən olan "Məntiq əl teyr"də quşlarla bağlı bir hekayə istifadə edilərək müxtalif simvollar vasitəsilə Allaha ibadətin təməlləri, əhəmiyyətli prinsipləri və inamlı həyat tərzi təcəssüm olunub.

Əsərin mövzusu qısaca belə nəql olunur ki, quşlar öz aralarında toplanıb heç bir ölkənin hökmədəsiz olmadığını, rəhbərsiz məmlakətdə nizam-intizamın yoxluğunu dila getirirlər. Quşların içindən mürsidi təmsil edən, Süleyman peyğəmbərin məktub aparan quşu şanapipik onlara bu mövzuda yol göstərəcəyini bildirir. Ancaq şanapipiyin başçılığı ilə toplanan quşlar yolun uzaq və çatınlığını anlayanda hərəsi bir bəhənə ilə bu yola çıxmışdan boyun qaçırlılar. Şanapipik isə hərəsinə bir cavab verərək onları razi salır. Bundan sonra səfər hazırlığında olan quşlar bir-bir hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə tanındılar, ancaq əvvəlcə simurqdan daha ətraflı bəhs edilən hissə gelir. Sonunda bütün quşlar şanapipiyin bələdçiyyi ilə yola çıxırlar. Səfər zamanı yorğun və haldan düşən minlərlə quş şanapipiyə narahatlılığını bildirir. Şanapipik yena də hər birinin sual və etirazlarını cavablandırır: qarşılarda "talab, eşq, mərifat, istığna, tövhid, heyrat, faqr və fənə" adlanan yeddi vadini keçdikdən sonra padşahları olan simurqa çatacaqlarını bildirir. Yenidən yola düşən quşlardan yalnız otuzu yorğun və xəstə vaziyətdə bu vadiləri keçib yüksək bir dərgahın öününe çatırlar. Burada bir poçtalyon galib onların simurqu soruşduqlarını öyrənəndə hər birinin qarşısına bir kağız qoyur və oxumalarını deyir. Kağızları oxuyan quşlar bütün elədiklərinin yazılmış olduğunu görüb təaccübənlərlər. Bu zaman simurq da vəqe olur. Ancaq gördükleri simurq özlərindən başqaşı deyildir. Onlar simurqda özlərini, özlərində simurqu görüb təaccüb içinde qalırlar. Bu zaman bir səs eşidilir: siz bura otuz quş gəldiniz və otuz quş gördünüz, daha çox və yaxud daha az gəlsəydiniz, yənə gəldiyeiniz qədər görərdiniz. Bu, bir güzgündür. Nəticədə hamısı simurqda fani olur, artıq nə yol, nə yolcu, nə də bələdçi vardır. Kölə günəşdə qeybə çəkilir. Mənzilə yetişən otuz quş axtardıqları simurq özləri olduğunu başa düşürlər.

Əttar "Məntiq əl teyr" əsərində vəhdəti-vücud inancını dila getirmiştir. Sufi nəzəriyyəsindəki kimi bu dünyada hər şeyin fəaliyini, mütləqin yalnız ruh olduğunu, görünən hər şeyin Allahın əksi şəklində təzahürünü bildirmiştir. O, əsərində bu inancı quşların

"Süleyman peyğəmbər və Bəlgis", Topkapı sarayı
muzeyi kitabxanası, 1515-ci il nüsxəsi

dilinden tamsılı bir tırzda şanapılıkla müxtalif quşlar arasındaki söhbatlar vasisiyle təsəvvüfi düşüncələrini açıqlayıb. Şair şanapılıyın dilindən quşların sual və etirazlarına cavab verərən mövzuya uyğun başqa hekayələri da qalma almışdır. Əksəriyyəti "Təzkiratü'l ölüyü"dan galan bu hekayalar arasında fikri bağlandı vardır.

Əsərdəki hekayələrin bazılari istisna olmaqla, əksəriyyəti bir neçə beytdən ibarətdir. Qisa hekayələrin ardından müellif özünün bununla bağlı şəhərlərini bayan edib. Onun fikirləri o qədər bəyanılmışdır ki, Mövlana Cəlaləddin Rumi bəzilərini götürüb eyni vəzndə yazdı "Masnavi"nda İslamiyədir.

Əttarın bu əsərə dila gətirdiyi mövzulardan biri da sünni-şia məzhabları arasındaki münaqışının gərəksizliyidir.

Başa Türkiyə və İran olmaqla dünyanın müxtalif kitabxanalarda nüsxələri saxlanılan "Məntiq əl teyr" i türkçəye 1317-ci ildə Gülşəhri mənzum şəkildə çevirməsinə baxmayaq, ham də bura eləvələr etdiyinə görə əsər nazira hesab edilir. Əlişir Nəvānin "Lisanüt teyr", Dəriş Şəmsəddinin "Deh murg" əsərləri Əttarın "Məntiq əl teyr" əsərindən təsirlənərək yazılmışdır.

Avropana illə dəfə Hammer tərəfindən tanıtulan əsər XIX-XX əsrlərdə Avropanın dillərinə də tərcümə etdirilərək naşr olunub.

Topkapı saray muzeyi kitabxanasında qorunan Fəridəddin Əttarın "Məntiq əl teyr" məsnəvisinin Osmanlı nəqqaşxanasında 1515-ci ildə hazırlanmış nüsxəsində cüt sahifələr olaraq hazırlanmış sakzik sahnəni canlandıran on altı miniatür mövcuddur. Bu miniatürlərin təsvir üslubunun XV əsrin sonlarında Heratda Teymuri nəqqaşxanasında hazırlanıv və Sultan Hüseyin Bayqaraya aid şeirlərdən ibarət "Divani Hüseyni" adlı əsərin miniatürlerinin üslubu ilə bənzərliyi aşkarlanıb. Tədqiqatçılar bunu Yavuz Sultan Səlimin 1514-cü ildə Təbrizi alıqdan sonra İstanbul'a göndərdiyi Heratlı nəqqaşların işlədiyi qənaatına gəlmışlar. Əsərin başlanğıcında yer alan miniatürdəki iri sarıqlı zaif bədənlı fiqurlar, çiçək topaları, yaşıllı yarpaqlar və sərv ağacına bənzər başı qırılmış ağaclar, zərif bir şəkildə burulmuş budaqlar üzərində xətyilərlə bəzənmış çadırlar, memarlıq səthləri və naxışlı taxtalar öne çıxan xüsusiyyətlərləndir.

Topkapıda qorunan 152 sahifədən ibarət nüsxənin ilk təsviri "Həzrati Süleyman və Bəlqis" miniatüründür. Miniatürün ətrafında klassik qızılı kənar bazəmə göy yerlik və nabati ornamentlərdən ibarətdir. Çoxfiqurlu və iki hissəli miniatürün sol tərəfində malaklar və divar Süleyman peyğəmbarın taxtını daşıyarken, sağ tərəfdə isə Bəlqis öz taxtında həzrati Süleymani gözləyərək təsvir edilmişdir. İllüstrasiyanın yuxarı tərəfində mərkəzdə başında alov halqası olan fiqur Süleyman peyğəmbar, onun sağ və sol tərəfində ona xidmət göstərən fiqurların – malakların qanadlı təsviri, taxtı daşıyan fiqurların isə divar olduğu aydın şəkildə görünür. Bütün miniatürə hakim olan rənglər göy, yaşıllı, qırmızı və sarı tonlardır. Süleyman peyğəmbar qırmızı kaftanda və onun üzərinə geyindiyi göy xalatda

"Şeyx Sənan və rum qızı", Metropolitan muzeyi, 1400-cü il

ayaşarkan təsvirlənib. Bəlqisin geyimində də bu rənglər istifadə edilmişdir.

Miniatürün sağ hissəsində, yuxarı tərəfdə mərkəzdə yerləşən taxtında oturan səbə malekəsinin başı üzərində dağlar torpaq yaşılı tonlarında, sol tərəfdəki söyüd və sağ tərəfdəki iççəkli ağacın budaqları qızılı-qəhvayı tonlarda təsvir edilmiş, məleykanın ətrafında isə şənliyə hazırlanan kənizləri simmetrik şəkildə yerləşdirilmişdir. Mərkəzdə yemək qabını yuxarı qaldırıb çox güman ki, raqs edan qadının har iki tərəfində iki naşer olmaqla ayaşib, onu izləyən qadınların təsvirində eyni kompozisiya aşağı hissədə də təkrarlanır. Kənizlərin əllərindəki və qarşılardan qabalar, əyləncəli davranışlar sevinclə və naşlı bir mühitin xəbərcisiidir. Rəssam miniatürdəki fiqurları Osmanlı geyimlərindən təsvir edərək o dövrün Osmanlı ananalarını aks etdirib.

Əlyazmanın digar miniatürleri də ardıcıl olaraq har birinin öz hekayəsi olan "Süleyman peyğəmber və şanapılık", "Şeyx Sənan və rum qızı", "Bəlqisi və Sultan Masud", "Padşah və iti", "Həzrati Yusif və yaşılı qadın", "Leyli və Macnun", "Şahzadə və maşqu" illüstrasiyalarıdır.

Metropoliten muzeyində saxlanılan əlyazmanın illüstrasiyalı digar qıymatlı nüsxəsi isə XV əsra aiddir. Əlyazmanın bir neçə fərqləndirici xüsusiyyəti vardır. Hazırlanması Heratda Teymuri emalatxanasında hazırlanmış, İsfahanda Səfəvi emalatxanasında bitmişdir. Bu əlyazma 1486-1487-ci ildə Hüseyin Bayqarınan sifarişi ilə ərsəyə gətirilməsinə baxmayaqaraq, təxminən 100 il sonra İ Şah Abbas